

ЗОВНІШНЯ ТРУДОВА МІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ДО КРАЇН ЄС

М. М. Касьянова, А. І. Тютюннікова

АНОТАЦІЯ

Запропонована стаття присвячена аналізу загального значення міграції робочої сили як чинника, що впливає на різні сфери розвитку держави, основних причин і можливих наслідків даного явища в Україні, визначено основні напрямки трудової міграції українців. В статті здійснено оцінку сучасної міграційної ситуації в Україні та розроблено пропозиції щодо вирішення даної проблеми на регіональному та державному рівні.

Ключові слова: міграція робочої сили, трудовий мігрант, міграційна політика.

Міжнародна міграція робочої сили нині охоплює весь світ. Трудова міграція є однією з об'єктивних підстав становлення цілісної світової господарської системи.

Водночас проблема вільної трудової міграції є найнебезпечнішою для урядів як в політичному, так і в соціальному аспекті. Міжнародна міграція робочої сили викликається чинниками внутрішнього економічного розвитку кожної окремої країни і зовнішніми чинниками.

На сьогоднішньому етапі розвитку України помітною проблемою є негативна динаміка народжуваності і смертності, що ускладнюється мінусовим сальдо міграції. Важливість вивчення міграційних процесів обумовлюється величезним впливом об'ємів міграцій на економічні та соціальні процеси країни. У зв'язку з цим регулювання основних процесів зовнішньої трудової міграції в Україні відноситься до однієї з пріоритетних завдань, відображених в концептуальних засадах державної міграційної політики. Міграція робочої сили для України на даний час має переважно негативні наслідки. Сьогодні близько 4,5 млн. трудових мігрантів з України перебувають за кордоном, з яких 1,7 млн. – у країнах Європейського Союзу [1]. Це негативно впливає на темпи відновлення економіки України. Також актуальність зумовлена тим, що зміст міграційного законодавства явно недостатньо відповідає об'єктивним тенденціям розвитку суспільних відносин. У значній мірі таке положення пов'язане з слабким розумінням значення проблеми державними органами, що формують внутрішню політику держави і як результат цього - наявність неефективної системи вироблення й здійснення державної політики у досліджуваній сфері.

Міграційні процеси економічного характеру як явище динамічне потребують постійного комплексного вивчення. Протягом останніх 15 років українці стали одними з найчисленніших діаспор у багатьох країнах ЄС і за прогнозами експертів їх кількість буде тільки зростати.

Метою дослідження є встановлення закономірностей і тенденцій сучасної міграційної ситуації України, відтворення цілісної картини положення українських мігрантів за кордоном, розробка методів удосконалення управління зовнішньої міграцією в Україні.

На сьогодні проблематиці міграції і трудової міграції зокрема присвячений достатньо широкий спектр наукових досліджень. Можна виділити помітний внесок у її розвиток, зокрема питань історії, мотивації, регулювання міграційної поведінки таких учених як О. А. Малиновська [2], О. У. Хомра [3], О. В. Позняк [4], І. М. Прибиткова [5] та ін. Нормативну основу роботи становлять: Конституція України [6], законодавчі акти України [7], відомчі нормативні акти, міжнародно-правові документи [8], законодавство інших держав з питань міграції. Особливу увагу приділено аналізу результатів першого загальнонаціонального опитування з питань трудових міграцій, що було проведене у середині 2008 року та повномасштабному вибірковому обстеженню з питань трудових міграцій, яке провели Український центр соціальних реформ та Держкомстат України у червні 2008 р. в рамках проекту «Дослідження трудової міграції в Україні» [9]. Сучасний ступінь вивченості не задовольняє потреб даної проблеми, що зумовлено недосконалістю вітчизняних статистичних даних, які не відображають реальних масштабів цього явища, тому що не включають деякі групи мігрантів. У зв'язку з цим дослідження зовнішньої трудової міграції потребує використання даних соціологічних опитувань, статистичних даних і думок експертів країн перебування, які були використані і систематизовані в даній роботі.

Трудові ресурси розміщені по світу нерівномірно, а тому в одних країнах відзначається недостача робочої сили, в той же час, як в інших країнах населення набагато перевищує потреби в робочих руках. Найбільші проблеми з безробіттям виникають у густонаселених регіонах світу і малорозвинених країнах, що часто співпадає. Масштаби і напрямки міграції трудових ресурсів свідчать про нестабільність суспільного розвитку країни, рівня життя населення, розвитку економіки. Основним чинником, що обумовлює значні масштаби трудової міграції українців за кордон, є

економічна ситуація в країні. Навіть зростання темпів економічного розвитку і рівня життя населення в Україні в останні роки не мають істотного впливу на зниження міграційної активності українських громадян. Саме через економічну нестабільність, незабезпеченість робочими місцями, відсутність умов застосування своїх інтелектуальних, творчих здібностей, маленької реальної заробітної плати та постійної напруженої політичної та економічної ситуації в країні щороку виїжджає більше ніж 900 тис. осіб [10].

Якщо громадянин України не володіє достатнім обсягом капіталу або високим рівнем розумових і фізичних здібностей, знайти гідне, добре оплачуване робоче місце достатньо важко, особливо в умовах економічної нестабільності. В умовах зростаючих вимог до найманого працівника, та частина населення, яка здобула вищу освіту і ефективно застосовує свої знання у практичній діяльності, значно підвищує свою ціну на ринку праці. І тоді у цих людей стоїть вибір: працювати за спеціальністю в Україні чи, наприклад, у Західній Європі, де заробітна плата буде в кілька разів вище. На сьогодні пріоритетні напрями трудової міграції українців відображають їх прагнення знайти більш високооплачувану роботу в країнах із спорідненою ментальністю і релігією. Дані соціологічних досліджень, що проводяться в 2008 р. Фондом «Open Ukraine» показали, що біля половини (48,4%) від загальної кількості працівників знаходилася в Російській Федерації, і майже стільки ж – в країнах Європейського Союзу, переважно в Італії (13,4%), Чехії (12,8%), Польщі (7,4%), Іспанії (3,9%) і Португалії (3%) [11].

Українці є найчисельнішою групою трудових мігрантів, яка за офіційними статистичними даними станом на 1 вересня 2004 року складала 19% від усіх чужоземців у Польщі і в наступних роках посідала першу позицію за кількістю виданих дозволів на перебування в цій країні. Польські дослідники [12], виходячи з офіційних статистичних даних, відзначають, що іммігранти, в їх числі українці – особи з відносно доброю освітою й у віці найвищої професійної активності. Українські іммігранти репрезентовані майже виключно дорослими особами переважно жінками. Міграцію з України до Польщі можна назвати переважно сезонною з абсолютною перевагою нерегулярних мігрантів.

У Польщі можна виокремити 3 групи мігрантів з України:

- типові українські заробітчани, переважно нелегали (60-65%);
- студенти (25-30%). У другій половині 90-х вони склали окрему групу молодих мігрантів, які працюють в сфері послуг;
- кваліфіковані фахівці за контрактами (5-10%), котрі заміщають вакансії, які утворилися в Польщі після виїзду з 2004 року багатьох фахівців на Захід.

Запровадження візового режиму з Україною спричинило труднощі для найбільш чисельної групи мігрантів: одні з них далі залишилися у Польщі; певна частина будівельників повернулася на Україну. Після вступу Польщі 2008 року до Шенгенської зони відбувся значний відтік українських мігрантів до Чехії в зв'язку з кращими умовами (потреба кваліфікованих фахівців у технічних галузях і можливості легалізації) [13].

Трудова еміграція українців до Чехії була ще в радянські часи (70-і рр.) Чехія поруч з Італією та Грецією стала однією з перших країн сучасної української міграції. Виїзди на заробітки почалися з 90-х рр. [14]. Вже на початку 90-х років Чехія приваблювала заробітчани зі Словаччини та України своєю стабільністю, непоганими зарплатами, а також і нейтральним ставленням населення до робітників зі сходу та відносною зрозумілістю чеської мови та культурного середовища. Нині спостерігають переїзд мігрантів із Польщі до Чехії, де вищі заробітки. Через труднощі з отриманням шенгенської візи Чехія, як і Польща, незважаючи на сусідство з Україною, стала для її громадян країною тривалої міграції у відриві від родини.

Значну кількість працівників з України рекрутують агенції-посередники на замовлення чеських фірм. Виконуючи угоди з ними, представники агенцій – «клієнти» виступають роботодавцями для українських працівників в Чехії. З кінця 90-х – початку 2000-х років змінилося ставлення чеського суспільства до українських мігрантів з різко негативного на нейтральне чи переважно позитивне. За даними Доповіді Єврокомісії, опублікованої 17 листопада 2008 р., українці є найчисельнішою мігрантською спільнотою і складають 46% від усіх іммігрантів у Чеській Республіці [15].

Італія поруч з Грецією стала реципієнтом найдавнішої й водночас наймасовішої еміграції з України в найновішу епоху. Заробітчанські поїздки українських громадян до цих двох держав створили унікальний для сучасної Європи феномен жіночої міграції.

Зазвичай українські мігранти 1990-х – початку 2000-х років, більшість з яких розпочинали працю, не мали права на тривалий побут і працевлаштування. Наприкінці 1990-х років нелегальних мігрантів з України до Італії налічувалося близько 600 тис. осіб. Тобто українська трудова еміграція до Італії за останні 10 років набула ознак масового характеру. Водночас, зважаючи на те, що громадянином Італії можна стати, не відмовляючись від громадянства своєї держави, встановити точну кількість наших співвітчизників у цій країні (переважно жінок, котрі вийшли заміж за італійців) досить важко. Найвищого піку еміграційні потоки досягли 2002–2003 років під час легалізації трудових мігрантів, після чого кількість українців, що законно перебували на території Італії, збільшилася майже вдвіть і становила близько 113 тис. осіб [16]. В країні, приїжджали спочатку на Південь Італії, переважно до Неаполя, де легко знайти роботу (хоч і менш оплачувану) і слабо діють закони італійської держави. Ця тенденція збереглася й донині. За експертними підрахунками на півдні Італії все ще перебуває від 200 до 300 тис. вихідців з України. Згодом значна частина українців, зокрема отримавши *Permesso di soggiorno*, тобто права на легальне перебування й працю в Італійській Республіці, переїжджає до центру й на північ, щоб здобути вищеплачувану роботу, кращі умови праці, правовий та соціальний захист [17]. Сьогодні зростає кількість нелегальних мігрантів з України, зокрема й тих, що опиняються в рабських умовах (незахищеність людських прав, практично не обмежена законом експлуатація, важкі побутові обставини).

Посольство Італії в Україні повідомляло Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, що українські емігранти в Італії вирізняються своєю миролюбністю. Українці утвердилися як спільнота, до якої італійці ставляться дуже прихильно. Та це не розв'язує гострих проблем, що повсякчасно постають перед українськими нелегалами. Італійський уряд намагається регулювати потік емігрантів до своєї країни, зокрема з України, встановлюючи певні перешкоди й обмеження, впроваджує нові механізми з метою легалізації іноземних робітників. З листопада 2002 року італійський уряд почав проводити легалізацію усіх неофіційно працюючих робітників на своїй території. Гальмом для повернення українців є відсутність угоди між Італійською республікою та Україною щодо пенсійного забезпечення мігрантів. Чимало з них прагнуть заробити пенсію в Італії [18].

Ще одним лідером за кількістю українських іммігрантів є Іспанія. Як засвідчують дані Секретаріату Департаменту імміграції та еміграції станом на кінець 2006 р. називають 62760 українців, що мають дозвіл на проживання і 69983 українців, зареєстрованих органами місцевого самоврядування за місцем проживання в Іспанії. У першому випадку це становить 1,7%, а у другому – 1,5% від усіх іноземців в цій країні [19]. Таким чином, більше половини європейців-не членів ЄС – українці. Серед усіх українців тільки 8,5 тис. осіб стоять на консульському обліку у Посольстві України в Іспанії. За даними експертів значно зросла кількість українських громадян, які в'їхали до Іспанії нелегально. Нині на заробітки до Іспанії приїжджають вихідці не тільки з західних, а й зі східних і центральних областей України.

Іспанія – країна сімейної імміграції українців. Тут відзначається статистична рівновага між чоловіками та жінками. За соціальним становищем можна виокремити три категорії українських трудових мігрантів. До першої належать ті, хто щойно прибув до Іспанії, чи знаходиться у перманентному пошуку роботи; другу становлять працюючі в Іспанії протягом двох і більше років; третя категорія найменш чисельна – це ті, що спромоглися на відкриття власного бізнесу, зокрема, по лінії зв'язків з Україною [20].

Масовий приїзд українців на роботу до Португалії припадає на 1999-2003 рр. Він був пов'язаний із вкладенням великих інвестицій у модернізацію інфраструктури цієї країни, зокрема у зв'язку з підготовкою до Чемпіонату Європи з футболу 2004 р., що й зумовило великий попит на дешеву робочу силу. Після впровадження у січні 2001 р. закону, що дозволив іммігрантам перебувати в Португалії упродовж лише наступного року. При цьому більша частина дозволів стосувалася мігрантів зі Східної Європи, серед них 36% з України [21]. 2002-2003 рр. українці стали найчисельнішою спільнотою мігрантів у цій країні. Якщо раніше першість за кількістю мігрантів, що приїжджали і освоювалися у цій країні, тримали вихідці з її колишніх колоній – наприклад, з Кабо-Верде, – то тепер їхнє місце посіли українці.

2005-2008 рр. у зв'язку з погіршенням кон'юктури на ринку праці кількість українців у Португалії вдвічі зменшилася. У пошуках роботи частина з них виїхали до сусідньої Іспанії та інших держав ЄС, значна кількість мігрантів повернулася на батьківщину. Серед українців, що залишаються в Португалії, в основному ті, хто возз'єднали чи утворили там свої сім'ї, провадять власний бізнес, орієнтований на зв'язки з Україною. Можна відзначити лояльність до українців з боку португальського суспільства та уряду, тенденцію до надання їм законних можливостей на проживання та працю. Рівень заробітків українців у Португалії близький до рівня заробітків у Греції. Переважна більшість робітників з України працюють на будівництві, більше чверті – в сфері домашнього обслуговування, істотна частка зайнята в діяльності транспорту, готелів і ресторанів, у галузях промисловості та сільського господарства, гуртової та роздрібною торгівлі. Новою тенденцією міграційних потоків у Португалії, як і в інших європейських країнах, є їхня фемінізація, пов'язана з появою нових трудових ніш у сфері послуг. Висока зайнятість, ненормований робочий день португальських жінок, старіння населення й необхідність збільшення послуг по догляду за хворими, дітьми чи літніми людьми призвели до стійкого попиту на соціальних і медичних працівників. У країні власне в цьому секторі зайняті здебільшого португальські жінки, однак все більше іммігранток-жінок з Бразилії, України та Кабо-Верде заміняють їх у виконанні такого виду робіт.

Враховуючи об'єктивні на нинішньому етапі економічного розвитку країни передумови трудової міграції громадян за кордон, які за економічної кризи можуть посилитися, трудова міграція повинна враховуватися при стратегічному економічному плануванні, при формуванні політики зайнятості, освітньої політики, розробці інвестиційних програм і на центральному, і на регіональному рівнях. Дії держави у відповідній сфері мають бути спрямовані передовсім на створення умов для скорочення виїзду на заробітки за кордон; захист прав громадян, які працюють за кордоном; забезпечення більш сприятливих можливостей їхнього працевлаштування в зарубіжних країнах; заохочення повернення мігрантів на батьківщину шляхом максимального використання результатів трудової міграції в інтересах розвитку.

Внаслідок значного поширення нелегального працевлаштування у зарубіжних країнах, найважливішим завданням видається забезпечення легальної та регульованої міграції, яка може сприяти поступальному розвитку країни, на відміну від міграції стихійної, або організованої кримінальними угрупованнями та заснованої на корупційних зв'язках, яка дестабілізує суспільство. У зв'язку з цим першочергова увага

має приділятися забезпеченню легальних можливостей працевлаштування українців за кордоном шляхом укладення відповідних двосторонніх та багатосторонніх угод, постійного контролю за їх виконанням; у зв'язку із формуванням у деяких зарубіжних країнах досить численного і стабільного контингенту українських працівників, особливого значення набуває укладення двосторонніх угод щодо соціального та пенсійного страхування, результативність яких та значення для мігрантів, вочевидь, є вищим, ніж угод про працевлаштування.

Задля розширення можливостей легального працевлаштування за кордоном варто надавати державну підтримку ліцензованим приватним агенціям, які займаються посередництвом і є на сьогодні фактично єдиними організаціями, що сприяють легальному виїзду українців на роботу за кордон. У стосунках з ними необхідний не лише контроль, а й співпраця, зокрема, їх необхідно забезпечувати інформацією, допомагати у підготовці та підвищенні кваліфікації персоналу, встановленні контактів з зарубіжними партнерами та посольствами зарубіжних країн тощо. З метою забезпечення більшої організованості міграційного процесу в інтересах і окремих громадян, і суспільства в цілому, необхідно посилити керуючу роль держави, перетворити державні органи, участь яких у працевлаштуванні за кордоном на сьогодні мінімальна, на головного менеджера у сфері трудової міграції.

Наразі необхідно змінити спрямованість соціальної реклами щодо зовнішніх трудових міграцій. Сучасна соціальна реклама щодо зовнішньої трудової міграції повинна бути спрямована на упередження виїзду за кордон – заклики залишатися в Україні, приклади діяльності окремих відомих людей, які досягли успіхів в Україні, акцентування уваги на ризиках та загрозах. Така реклама могла б бути ефективною за реальних можливостей отримання добре оплачуваної роботи для широких мас носіїв робочої сили. В умовах майже повної відсутності дієвої альтернативи зовнішнім трудовим поїздкам для значних контингентів громадян “заборонна” реклама тільки посилить у реальних та потенційних трудових мігрантів відчуття відчуженості від держави. Відповідно соціальна реклама має бути спрямована на інформування осіб щодо умов зайнятості та перебування за кордоном, формування відповідальної поведінки потенційного трудового мігранта – поради щодо мінімізації ризиків потрапити у тенета торговців людьми, заклики до підтримки соціальних зв'язків з родичами, які залишилися в Україні (особливо з дітьми), інформування про можливості отримання соціального захисту з боку представництв України за кордоном тощо.

Водночас позитивний потенціал трудової міграції найповніше може бути використаний лише за умови повернення мігрантів на батьківщину. Натомість збільшення термінів перебування за кордоном, перетворення тимчасової трудової міграції на постійну матиме за наслідок зменшення грошових надходжень від мігрантів, втрату Україною частини трудового та інтелектуального потенціалу, що особливо небезпечно в умовах глибокої демографічної кризи. Хоча за даними обстеження переважна більшість працівників-мігрантів орієнтована на повернення на батьківщину, така небезпека існує, а в умовах економічної кризи посилюється. Тому важливою складовою політики України щодо трудової міграції має бути заохочення обертових, циркулярних поїздок, стимулювання повернення заробітчани на батьківщину, сприяння їх реінтеграції. Для розв'язання цього завдання доцільно:

- розробити державну та місцеві (для регіонів, охоплених особливо інтенсивними заробітчанськими міграціями за кордон) програми заходів, спрямованих на заохочення повернення мігрантів на батьківщину, створення нових робочих місць, розвиток малого бізнесу, у т.ч. і за рахунок коштів, зароблених громадянами за кордоном;

- до розробки програм повернення та реінтеграції залучати країни-реципієнти української робочої сили, піднімати на міжнародному рівні питання щодо спрямування на ці цілі зарубіжної технічної допомоги та кредитів.

Оскільки міжнародна міграція, у тому числі трудова, залежить не лише від внутрішніх, а й зовнішніх чинників, формування міграційної стратегії в односторонньому порядку, із врахуванням лише внутрішніх потреб, є малопродуктивним. В умовах глобальної взаємозалежності, а також посилення конкуренції між державами за людські ресурси, розв'язання проблем, що стоять перед Україною в цій царині, можливе лише за активної участі в широкому міжнародному співробітництві. Його форми можуть бути досить різноманітними, наприклад:

- спрощення порядку отримання українцями віз для поїздок до європейських країн, забезпечення виконання угод про “малий прикордонний рух” із сусідніми країнами;

- досягнення міжнародного визнання дипломів та свідоцтв про професійну освіту, набутих в Україні;

- обговорення з країнами-споживачами кваліфікованої української робочої сили питання щодо спільного фінансування її підготовки в освітніх закладах України, зокрема медичного профілю.

Одним з шляхів стримування нелегальних міграційних поїздок за кордон є покращення можливостей працевлаштування на внутрішньому ринку праці. У зв'язку з цим необхідно створити загальноукраїнський банк даних вакансій, а також розвивати дорожньо-транспортну інфраструктуру (покращення якості доріг, розширення мережі маршрутів приміського транспорту), перш за все у міських агломераціях, що дасть змогу мешканцям приміських зон працювати за межами власного населеного пункту.

Парадокс міграційної ситуації в Україні полягає в тому, що навіть при додатному балансі стаціонарної міграції мають місце міграційні втрати інтелектуального потенціалу. З метою вдосконалення системи регулювання процесів зовнішньої трудової міграції наукових працівників та попередження постійної еміграції представників цієї категорії громадян необхідно:

- активізувати зовнішньополітичну діяльність щодо укладення договорів про працевлаштування окремих категорій українських спеціалістів з країнами Азії та Африки;

- розширити програми стимулювання молодих науковців; при виїзді на роботу за кордон працівника науково-технологічної сфери впровадити процедуру укладання тристоронніх угод між особою, що виїжджає, державою (в особі Державного центру зайнятості або іншого уповноваженого органу виконавчої влади) та банківською установою про перерахування частини заробітку працівника на рахунок у вітчизняному банку;

- впровадити процедуру укладання контрактів з випускниками вищих навчальних закладів, які навчалися за рахунок бюджетних коштів, зі спеціальностей, що користуються попитом на зовнішніх ринках праці; в цих контрактах передбачити умови виїзду за кордон та відшкодування коштів на навчання у випадку постійної еміграції.

Слабким місцем політики протидії торгівлі людьми залишається необізнаність широких мас населення з цією проблемою. Інформування через засоби масової інформації виявилось недостатньо ефективним, насамперед щодо представників низькодохідних груп та мешканців сільської місцевості. Відповідно слід інтенсифікувати дії щодо інформування саме цих категорій населення про ризики зовнішньої трудової міграції, зокрема важливою є розробка відповідних інформаційних буклетів та їх поширення в сільській місцевості.

Міграцію як закономірне, притаманне глобалізованому суспільству явище неможливо попередити та ліквідувати. Нагальна потреба сьогодення - розробка ефективних механізмів та інструментів її регулювання. Також більш детального та комплексного вивчення потребують двосторонні міграційні стосунки між Україною та державами-реципієнтами, де присутній ряд проблемних законодавчих питань. Подібні

теоретичні дослідження трудової міграції українців будуть важливим кроком до практичного вирішення проблеми.

РЕЗЮМЕ

В статті аналізуються значення трудової міграції та її вплив на різні сфери розвитку держави, умови праці громадян України за кордоном, основні напрями трудових міграцій. Розроблені рекомендації для регіонального та державного регулювання негативних міграційних процесів.

Ключеві слова: міграція робочої сили, трудовий мігрант, міграційна політика.

SUMMARY

The article is devoted to analysis of the impact of labour migration on various aspects of state development. It is focused on investigating of working conditions of Ukrainian migrant workers and main directions of workforce migrations. Recommendations for creating effective migration management system are suggested.

Keywords: labour migration, migrant worker, migration policy.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Малиновська О. А. Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС / О. А. Малиновська. – К.: Бланк-Прес, 2004. – С. 171.
2. Там само.
3. Пирожков С., Малиновская Е., Хомра А. Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект / С. Пирожков С., Е. Малиновская, А. Хомра. - Киев, 2003. - С. 404.
4. Позняк О. В. Новые тенденции миграции населения Украины / О. В. Позняк // Труд и зарплата. - 1991. – №15. – С. 14.
5. Прибиткова І. Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2002. - № 4. - С. 156-167.
6. Конституція України [Електронний ресурс] / - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
7. Закон України «Про імміграцію» N 2491-III від 7 червня 2001 року [Електронний ресурс]/ - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2491-14>
8. Конвенція МОТ № 97. О работниках-мигрантах [Електронний ресурс]/- Режим доступу: http://www.conventions.ru/view_base.php?id=278
9. Зовнішня трудова міграція населення України. Обстеження фонду Арсенія Яценюка «Open Ukraine» [Електронний ресурс]/ - Режим доступу: www.ukrtdprom.ua/news/Found_open_Ukraine
10. Міграція населення України у 2007 році. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 100.
11. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження процесів української трудової міграції (країни Європейського Союзу та Російська Федерація) / Авт. колектив: Марков І., ерм. Бойко Ю., Бондаренко М., Іванкова-Стецюк О., Селещук Г., Якуб'як А. – Львів, 2009 – С. 260.
12. Agnieszka Fihel. Charakterystyka imigrantow w Polsce w swietle danych urzedowych. В кн.: Miedzy jednocia a wieloscia. Integracja odmiennych grup i kategorii imigrantowPolsce [Електронний ресурс] /- Режим доступу: http://mplm.pl/index.php?option=com_content&task=blogsection&id=5Itemid=16.-s.33-51

13. Матеріали комплексного дослідження процесів української трудової міграції (країни Європейського Союзу та Російська Федерація) / Авт. колектив: Марков І., ерм. Бойко Ю., Бондаренко М., Іванкова-Стецюк О., Селешук Г., Якуб'як А. – Львів, 2009. – С.120.
14. Банник В. Нелегальні мігранти рвуться на Захід / В. Банник // Політика і час. – 1994. – № 2. – С. 7.
15. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження процесів української трудової міграції (країни Європейського Союзу та Російська Федерація) / Авт. колектив: Марков І., ерм. Бойко Ю., Бондаренко М., Іванкова-Стецюк О., Селешук Г., Якуб'як А. – Львів, 2009 – С. 260.
16. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження процесів української трудової міграції (країни Європейського Союзу та Російська Федерація) / Авт. колектив: Марков І., ерм. Бойко Ю., Бондаренко М., Іванкова-Стецюк О., Селешук Г., Якуб'як А. – Львів, 2009 – С. 260.
17. Dossier Statistico Immigrazione Caritas/Migrantes. Elaborazioni su dati varie agenzie United Nations e Ministero Interno, Ministero Affari Esteri e Istat [Електронний ресурс] / - Режим доступу: <http://www.caritasitaliana.it>
18. Соціальне обличчя українських трудових мігрантів (за результатами масового соціологічного опитування українських заробітчан в Італії, проведеного Західноукраїнським центром «Жіночі перспективи») // В кн.: Українська трудова міграція в розширеній Європі. – Київ, 2005, - С.76-103.
19. Експертні дані проекту Оцінка та визначення потреб та можливостей діяльності МБФ «Карітасу України» в міграційній сфері, зокрема, стосовно соціальної опіки та правового захисту українських мігрантів-заробітчан, членів їх сімей, а також нелегальних мігрантів і біженців в Україні [Електронний ресурс] / - Режим доступу: www.civicua.org/main/data?t=3&c=1&q=1804304
20. Соціальне обличчя українських трудових мігрантів (за результатами масового соціологічного опитування українських заробітчан в Італії, проведеного Західноукраїнським центром «Жіночі перспективи») // В кн.: Українська трудова міграція в розширеній Європі. – Київ, 2005. - С.76-103.
21. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження процесів української трудової міграції (країни Європейського Союзу та Російська Федерація) / Авт. колектив: Марков І., Бойко Ю., Бондаренко М., Іванкова-Стецюк О., Селешук Г., Якуб'як А. – Львів, 2009. – С. 260.